

ZADRUGARSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI KORAK PREMA EUROPI

COOPERATIVES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA A STEP CLOSER TO EUROPE

K. Šoljić, J. Pavličević, Z. Milas

SAŽETAK

Zadrugarstvo u BiH kroz ovaj rad promatrano je od njegovog početka, od formiranja prve zadruge u BiH, do današnjih dana, odnosno donošenja jedinstvenog zakona o zadrugama za BiH. Prateći kronološki njegov razvoj, kroz zakonodavstvo koje je bilo aktualno, dat je prikaz broja zadruga, upravljačka struktura, kao i opis pojedinih tipova zadruga koje su egzistirale na području BiH. Jasno su naznačeni razlozi zbog kojih je zadrugarstvo bilo slabo razvijeno, kao i eventualne dobre strane pojedinih tipova zadruga.

ABSTRACT

Cooperatives in Bosnia and Herzegovina (BH) are studied in this paper from their very beginnings, from the formation of the first cooperatives in BH up to the present time, i.e. until the law concerning cooperatives has been adopted in BH. As we followed its chronological development through the legislation applied at that time, the number of cooperatives, its leadership structure as well as the description of certain types of cooperatives that existed in BH are presented. The reasons for the poor conditions in cooperatives are clearly stated as well as some good points in certain types of cooperatives.

Stanje prije rata

BiH ima dugu povijest postojanja, što se jednako može reći i za njen privredni život. S ekonomskog stajališta, osobito je značajno razdoblje između

1945-1992. godine u kojemu je kao sastavnica bivše Jugoslavije u poljoprivredi postigla veoma slabe rezultate. To se osobito odnosi na dominirajući sektor privatne proizvodnje, dok su učinci u njenom tadašnjem društvenom dijelu bili na razini dobrih europskih pa i svjetskih učinaka. U skladu s tim, poljoprivreda BiH u cjelini dočekala je agresorski rat 1992. godine kao veoma nerazvijena i svjetski nekonkurentna proizvodna djelatnost.

Ratna stradanja i novi počeci

Početak 1990-ih godina BiH je doživjela agresorski rat (1992-1995) u kojemu je najveći dio njenog teritorija bio poprištem ogromnih humanih i materijalnih stradanja. To ju je dovelo u neprimjereno podređen položaj prema razvijenim integriranim ekonomskim cjelinama Europe koje su joj prije rata bile značajan trgovinski partner. Jednako nepovoljne posljedice doživjela je i prema državama Novog Svijeta, te dospjela u ne manje važan zaostatak i naspram zemalja-susjeda koje su se prije nje našle u tranziciji.

Kao zemlja s mnogo političkih i ekonomskih dilema, ona je svoje dosadašnje mirnodopsko razdoblje provela sa stagnirajuće-opadajućim privrednim trendovima čiji su silazni tokovi zahvatili osobito poljoprivrednu proizvodnju. U tom stanju ona se sa preko jedne milijarde USD u Federaciji BiH (FBiH) i blizu 900 milijuna USD u Republici Srpskoj (RS) javila kao veoma gladni godišnji uvoznik hrane, ostavljajući sve to vrijeme svoje poljoprivredne proizvođače bez sigurne proizvodne orijentacije i ekonomskih motiva koji bi ih vodili prema razvitku domaće proizvodnje. Usprkos takvim trendovima, poljoprivreda se u javnosti stalno proklamira kao strateška razvojna grana kojoj se daje razvojna prednost nad ostalim sektorima privrede. To navodi na primisao da se radi o jednom očitom i trajnom nesuglasju javnih državnih izjašnjavanja i do sada provedene stvarnosti. Jedna od njih je stanje zadrugarstva i činioci koji bi mogli pokrenuti njegov razvoj.

Raspoloživost valjanom zakonskom regulativom i na njihovim osnovama izgrađenim institucijama, uvjet je za dobro funkcioniranje svakog sektora privrede. Kada je naša poljoprivreda i proizvodnja hrane u cjelini u pitanju, onda ova konstatacija dobiva svoju pravu vrijednost. Ovo s toga što se stvaranje održivih sistema u ovoj grani ne može niti zamisliti bez zadrugarstva kao historijski oprobano i dokazanog modela funkcioniranja kako malih tako srednjih pa čak i velikih poljoprivrednih gazdinstava.

Postojanje poljoprivrednog zadrugarstva u nas nije nikakva novina, nego je to pojava koja ima skoro 100-godišnju tradiciju. Kao pokret, ono je od svog začetka imalo i zapažene uspone i zabrinjavajuće padove, da bi danas, u ratom opustošenoj i mirom nedovoljno pokrenutoj ekonomiji predstavljalo faktor razvoja proizvodnje hrane od kojeg zavisi najveći broj zaposleničkih radnih mjesta i razvoj zemlje u cjelini.

Na putu razvoja zadrugarstva stoje brojne ograničavajuće prepreke. One počinju od nepovoljnih odjeka iz ideoloških zastranjivanja u ne tako davnoj prošlosti pa do neriješenih pitanja zadružne imovine i nemoći da se nađu dobri zadružni organizacijski modeli u sadašnjosti. Sve to dešava se kada jedan broj starih pa i novoosnovanih zadruga vođenih dobrim menadžmentom daje dobre primjere opstojnosti zadrugarstva i u teškim uvjetima kakvi su u cjelini, ali je većina tih zadruga još uvijek premala naspram onih koje ne nalaze puteve svog razvoja i čekaju na bolje uvjete okruženja. Bez obzira na to, zbog strukturnih osobenosti kakve ima domaća poljoprivreda i postavljenih strateških ciljeva razvoja koji se naslanjaju na ovu granu, zadrugarstvo je tema koja se svakodnevno upotrebljava i na koju se računa u svim sadašnjim razmišljanjima domaće struke, nauke i politike.

ŠTO JE ZADRUGA?

Za zadruge se može reći da spadaju u najstarije i najtrajnije organizacije koje je čovjek stvorio. Davno je uočeno da se prvi korijeni zadrugarstva vežu još za same početke ljudskog društva, odnosno za nastanak porodica i njihovih povezanih zajednica. Prema tome, prapočetke zadrugarstva treba tražiti u dalekoj historiji ljudskih zajednica, kad se čovjek počeo ponašati kao društveno biće i živjeti u obiteljima u okviru kojih je osiguravao – proizvodio sredstva za osobni život.

Zadruge kao oblici kasnijeg društvenog organiziranja vezane su za patrijarhalni život na selu. Patrijarhalni život na selu bio je uvriježen način življenja sve do sredine prošlog stoljeća i uglavnom se provodio unutar više rodbinskih bliskih i u pravilu brojnih združenih porodica. To su bile tzv kućne zadruge koje su se počele raslojavati dolaskom kapitalizma, ali su se njihovi

pojedinačni primjeri u našim krajevima i napose u BiH znali održati i sve do pedesetih godina ovog stoljeća.¹ Prema *Puljizu* (1977) to su kroz čitavi niz minulih stoljeća bile porodične zadruge ili, točnije, široke obiteljske zajednice kao dominantne socijalne grupe koje su obilježavale tadašnji život na selu.²

Zapaženije pa i pravo organizirano razviće zadruga kao izvan obiteljskih, što znači daleko širih i na ekonomskim osnovama zasnovanih institucija potaknuto je tek s burnim društvenim promjenama koje je donio kapitalizam. Iz ovih zadruga i na temeljima njihovih pozitivnih tekovina razvilo se u svijetu moderno zadrugarstvo.³

Definirati pojam sadašnjeg «Zadrugarstva» kod nas nije jednostavno zbog same činjenice, da se ono kod nas doživljava na različite načine, i uglavnom dajući mu negativni kontekst. Čini se da je najjasnija definicija iz njemačkog zakona, koja kaže da je: »zadruga društvo sa neograničenim brojem članova, čija je namjena da pomoću zajedničke poslovne djelatnosti pospješuje privređivanje svojih članova».⁴ Prema Slovenačkom zakonu, zadruga nije nikakva socijalna ustanova, ona je poduzeće, premda poduzeće sa specifičnim vlasništvom.⁵

Bosansko-hercegovački opći zakon o zadrugama tretira ovu organizaciju kao «oblik organiziranja dobrovoljno udruženih članova, da bi zadovoljili svoje zajedničke ekonomske, socijalne i kulturne potrebe i težnje, kroz zajedničko posjedovanje i demokratsko kontrolirano privređivanje».⁶

Iz ovih definicija slijedi da je poslovna funkcija zadruge u korist njenih članova temeljna odredba zadruge i da se ta funkcija provodi kroz zajedničku poslovnu djelatnost. Takva poslovna aktivnost prema vani predstavlja djelatnost zadruge, dakle zadruga je više od poslovne djelatnosti. Ona je i zajedništvo članova koji su zasnovali zajedničku poslovnu djelatnost i u njoj poslovno surađuju.

¹ Takve seljačke kućne zadruge i osobito uzroke njihovog nestanka dobro je opisao B. Stojisavljević u svojoj knjizi "Povijest sela", Prosvjeta, Zagreb, 1973.

² U gospodarskoj sferi one su bile skoro isključivo prirodne i visoko samoopkrbne proizvodne jedinice uz rijetke i samo nužne kontakte sa tržištem.

³ O tome se detaljnije može vidjeti u Totomianze (1938), i Mataga (1995).

⁴ Toplak et al (1992): Zakon o zadrugama s komentarom, Str. 16.

⁵ Toplak et al (1992): Op. cit. Str. 16.

⁶ Očito zakon o zadrugama, Službeni glasnik BiH, br. 18/03, str. 381.

POLJOPRIVREDNO ZADRUGARSTVO U BiH

Vremenski promatrano zadrugarstvo u BiH egzistira već skoro stotinu godina. Međutim, gledajući kakvo je zadrugarstvo danas u zemljama Europske unije i drugim dijelovima svijeta, postavljaju se mnoga pitanja o putovima i zaprekama kroz koje je domaće zadrugarstvo prolazilo tokom svoje prošlosti.

Kao svugdje u svijetu i zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini od svog nastanka do danas prošlo je kroz različita razvojna vremena. Što više, u odnosu na znatno stabilnije trendove kakvima se odslikavao zapadno-europski zadrugni pokret, bosansko-hercegovačko zadrugarstvo imalo je mnogo oscilatorniji hod i u velikom dijelu svoje kasnije historije prošlo kroz vrlo burne i k tomu čak stresne etape razvoja. Ova konstatacija svoju potvrdu lako će naći kroz kratku analizu njegovog postojanja od osnutka do danas. Prema Selaku i sar. (2002) Sve to vrijeme podijeljeno je na tri ključna i međusobno sasvim različita razdoblja;

- a) razdoblje od pojave prvih zadruga do kraja Drugog svjetskog rata (1904-1945),
- b) razdoblje od uspostave socijalizma do prvih demokratskih izbora (1945-1991), i
- c) razdoblje ratnog i sadašnjeg zadrugarstva.

RAZDOBLJE OD PRVIH ZADRUGA PA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Pojava i razvoj zadrugarstva

Prva zadruga u BiH formirana je 16. listopada 1904. godine, u selu Tolisa kod Orašja, a zvala se Seljačka zadruga SOJ (sa ograničenim jamstvom). Nakon ove, uslijedilo je formiranje zadruga i na drugim područjima BiH. To znači da je formiranje prvih zadruga u BiH u odnosu na njene susjedne zemlje, zemlje bivše Jugoslavije, kasnilo oko pedeset godina (Slovenija 1851, Hrvatska 1866, Srbija 1870).

Prve zadruge u BiH nastale su u seoskim sredinama i mada su bile tvorevine seljaka, ipak su imale isključivo kreditni karakter. Stoga je razum-

ljivo da su sve one, kao i one kreditne zadruge koje su na selu nastajale kasnije, svoj uzor nalazile u kreditnom zadrugarstvu Njemačke.⁷

Nakon pojave kreditnih zadruga, već 1909. godine osnovana je i prva zemljoradnička proizvođačka zadruga. Njeni osnivači bili su Italijanski kolonisti u selu Mahovljani kod Banja Luke i imala je vrlo znakovit naziv “Zadruga proizvođača vina u Mahovljanima”.⁸

Mada su osnivane i druge zadruge, ocjena je da je zadrugarstvo tog vremena u BiH svoj razvitak prvenstveno temeljilo na selu i poljoprivredi.⁹ To je bio logičan izraz jednog stanja u kojemu je BiH važila kao dominantno poljoprivredna zemlja, i to u sastavu tadašnje Austro-Ugarske monarhije koja je bila carevina sa zakašnjelim prodorom industrijskog kapitala naspram drugih zemalja Zapadne Evrope. Ipak, ni takvi dosta sterilni ekonomski uslovi nisu smetali da se zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini relativno brzo ne samo omasovi nego i poveže u organizacijske skupine.¹⁰

Već je napomenuto da zemljoradničke zadruge nisu bile i jedine organizacije takve naravi u tadašnjoj Bosni i Hercegovini. Paralelno sa njima ali u manjoj mjeri također su se osnivale i druge zadruge, i to većinom zanatsko-kreditnog i nabavlačko – potrošačkog tipa. Članovi tih zadruga uglavnom su bili obrtnici te industrijski radnici i službenici.

Pojava proizvođačko – prerađivačkih zadruga, bez obzira na njihov relativno mali broj, bila je jedna vrlo vrijedna nova kvaliteta u tadašnjem bosansko-hercegovačkom poljoprivrednom zadrugarstvu. Ove zadruge uglavnom su bile mljekarske te voćarske, voćarsko – vinogradarske, povrtlarske i pčelarske.

Poljoprivredno zadrugarstvo u BiH za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bilo je dominantno kreditnog karaktera pa je s toga razumljivo što se ono tada i jedino organiziralo u svoje zadružne saveze. Prema Selak i sur. (2002), do

⁷ Točnije rečeno, bile su to zadruge Reiffeisenovog tipa, jer su kao takve više odgovarale selu nego zadruge po uzoru na Schulze Delitzscha.

⁸ Prema Selaku i sar. (2002), ovakav naziv mahovljanske zadruge veoma je poučan jer ukazuje na tadašnje značajno prisustvo uzgoja vinove loze u tim krajevima. Kao što se zna, to prisustvo ove kulture sada je svedeno samo na simbolične površine vinograda u malobrojnim enklavama Sjeverne Bosne.

⁹ Uz njih, postojale su i zanatske kreditne zadruge, ali u daleko manjem broju zbog nemanja uvjeta za širi razvitak obrta i to osobito iz lake prerađivačke industrije.

¹⁰ Tako je, prema Božiću (1959), do 1914. godine kada je započeo Prvi svjetski rat, u “Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga” bilo ujedinjeno 113 zadruga sa oko 4.000 članova, a u “Hrvatskoj zadružnoj banci” 60 zadruga sa oko 8.000 članova.

1927. godine tih saveza bilo je četiri, i to srpski, hrvatski, bošnjački (muslimanski) i njemački.¹¹

Prema Božiću (1959), u 1939. godini koja se označava kao predrace Drugog svjetskog rata, zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 298. Zato, ako se zna da je njihov broj u 1913. godini iznosio oko 200, može se donijeti zaključak o relativno dobrom razvitku zadrugarstva u BiH za vrijeme cijelog njegovog postojanja u sastavu Kraljevine Jugoslavije.¹²

Ako se sažme cijelo razdoblje kojeg omeđuju dva svjetska rata, može se iznijeti generalni zaključak da se poljoprivredno zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini održavalo i razvijalo u mjeri koliko su to dozvoljavali tadašnji društveni i ekonomski okviri. Prema Selaku i sur. (2002), ti okviri odslikavali su jedan širi (jugoslavenski) i uži (bosansko-hercegovački) državni ambijent s prilično nerazvijenim kapitalizmom te unutar njega još manje razvijenim poljoprivrednim tržištem. Unutar takvog jednog ambijenta na selu i u poljoprivredi, dominirao je sitni, siromašni te zaduženi i slabo organizirani seljak, čija je proizvodnja prvenstveno bila naturalnog karaktera. S takvom poljoprivrednom proizvodnjom i sličnim zadrugarstvom unutar nje, BiH je kao dio Kraljevine Jugoslavije dočekala i Drugi svjetski rat.

Razdoblje za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)

Tokom najvećeg dijela Drugog svjetskog rata BiH je bila prostorom intenzivnih borbi i područjem niske životne sigurnosti. Zato je u ovom razdoblju došlo do općeg zastoja u postojanju zadrugarstva pa i do njegovog propadanja na najvećem dijelu njenog teritorija. To propadanje na nekim područjima išlo je i do totalnog nestanka zadružnih organizacija, tako da je zadrugarstvo BiH kraj rata i uspostavu komunizma dočekalo s niskim materijalnim osnovama, ali i koliko toliko sačuvanom zadružnom institucionalnom infrastrukturom.

¹¹ Godine 1919. obnovljen je ranije ukinuti Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, a 1921. osnovan je savez bošnjačkih zadruga pod nazivom "Središnji savez jugoslavenskih seljačkih zadruga sa ograničenim jemstvom" u Sarajevu. Savez bošnjačkih zadruga ukinut je 1927. godine kao i Savez njemačkih seljačkih zadruga u Banja Luci, s tim što su članice ovog drugog saveza pripojene istoimenom savezu u Novom Sadu.

¹² Istina, iskazanom broju zadruga u 1939. godini treba dodati i oko 50 onih koje nisu pripadale niti jednom od postojećih tri domaća zadružna saveza. Te zadruge uglavnom su bile proizvođačko – prerađivačkog tipa i one su svoje organizacijske sveze gradile na svom članstvu u odgovarajućim .

POLJOPRIVREDNO ZADRUGARSTVO OD DRUGOG SVJETSKOG RATA DO 1991. GODINE

Kronologija razvoja zadrugarstva

S ulaskom u posljednje međuratno socijalno i gospodarsko stanje i sa socijalističkom vlasti koja je donijela potpuno druga i drugačija načela života, bosansko-hercegovačko selo i poljoprivreda dospjeli su u sasvim nove i za njih do tada nepoznate društveno – ekonomske odnose. Ti odnosi od svog nastanka (1945) pa do prestanka (1991), prošli su dugu i složenu evoluciju u kojoj se jasno izdvajaju tri karakteristična vremenska razdoblja;

prvo, razdoblje državno-administrativnog upravljanja privredom (1945 – 1950),

drugo, razdoblje samoupravljanja u privredi (1950 - 1974), i

treće, razdoblje uključenja zadrugarstva u sistem udruženog rada (1974 – 1991).

Jasno je da se ne mogu povući nimalo oštre granice među naznačenim razdobljima, što će se vidjeti već pri predstojećem opisu stvaranja prvih poslijeratnih tipova poljoprivrednih zadruga

Razdoblje administrativnog upravljanja privredom nakon 1945. godine

Prije nego se pride odgovarajućem prikazu historije bosansko-hercegovačkog zadrugarstva kroz naznačene periode, daje se kratak opis pojedinih tipova zadruga koje su obilježile zadrugarstvo u početnom - poratnom te dobrom dijelu i kasnijem vremenu. Među njima, najvažnije su bile;

- a) specijalizirane poljoprivredne zadruge,
- b) opće poljoprivredne zadruge, i
- c) seljačke radne zadruge.

Pored tri navedena glavna tipa zadruga koji su ostavili vidne tragove toga vremena, u zadrugarstvu BiH, ne mogu se zaobići ni nabavljačko – prodajne zadruge. Ovo zato jer su one, budući da su preživjele iz starog sistema u svom najvećem broju, poslužile i kao najpogodniji prijelazni oblik prema, uvjetno rečeno, novom – socijalističkom zadrugarstvu. Stoga se prvo i daje njihov kratak opis.

A) Nabavljačko - prodajne zadruge

Broj ovih zadruga s kojima je BiH dočekala rat nije bio velik pa po tomu one nisu ni bile u stanju odigrati veću ulogu u obnovi poslije ratnog bosansko-hercegovačkog zadrugarstva što je bio slučaj u drugim republikama tadašnje Jugoslavije.¹³ Međutim, i samo njihovo fizičko postojanje ne dozvoljava da budu zanemarene jer su one kao naslijeđene institucije iz ranijeg vremena predstavljale kako dobru sponu tako i prihvatljiv uzor za oblikovanje novog zadrugarstva u tadašnjoj novonastaloj jugoslavenskoj državnoj tvorevini.¹⁴ U svakom slučaju radilo se o kratkom, ali pozitivnom periodu u djelovanju tih zadruga, i to još više u nešto kasnijoj fazi kad su te zadruge, obogaćujući načine svog djelovanja, postupno prerastale u zadružne organizacije općeg tipa.

B/ Specijalizirane poljoprivredne zadruge

Ni za vrijeme dok je Bosna i Hercegovina bila unutar Kraljevine Jugoslavije tih zadruga nije bilo mnogo. Prema Selaku i sur. (2002), njihov ukupan bosansko-hercegovački broj pred sam rat (1939) nije bio veći od 12. Nema pouzdanih podataka koliko je takvih zadruga dočekalo novo poratno vrijeme. U svakom slučaju one su postojale, ali su, kao što će se vidjeti i sa općim poljoprivrednim zadrugama, vjerovatno došle pod udar seljačkih radnih zadruga u koje se većina njih stopila. Međutim, nakon raskida sa seljačkim radnim zadrugama, već u 1952. godini uslijedio je oporavak i ponovno blago oživljavanje tih zadruga, ali sa brojem koji je bio više nego skroman.¹⁵

C/ Opće poljoprivredne zadruge

Ove zadruge su se javile, odnosno uspostavljene su kao sasvim nov i do tada nepostojeći tip domaćih zadruga.

One su se 1947. godine počele razvijati iz naslijeđenih nabavno prodajnih zadruga. To se dešavalo tako što su one svoju djelatnost proširivale na otvaranje raznih pogona, pekara, vinarija, otkupa duhana, proizvodnju na

¹³ Prema Matagi (1995) broj tih zadruga u 1945-1946. godini u Hrvatskoj iznosio je 2.647 i bile su bez prijemca najmasovnije organizacije unutar hrvatskog zadrugarstva tog vremena.

¹⁴ Te zadruge na tadašnjem širem jugoslavenskom prostoru posebno su se iskazale u organiziranju otkupa tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda putem kontrahiranja, što je tada unapređivalo kako njihovo poslovanje tako i ekonomsku moć seljaka.

¹⁵ Njih je, prema raspoloživim podacima, BiH u 1954. godini imala 5, u 1955. isto toliko, a u 1956. godini samo četiri.

zemlji koja im je dodijeljena agrarnom reformom te kasnije na zemlji koja je kupovana i na onoj koju su zadrugari unosili u zadrugu.

Proširivanje djelatnosti nabavno-prodajnih zadruga još više je došlo do izražaja izdavanjem Kardeljevog djela «Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi».¹⁶ U njemu je naglašena uloga poljoprivrednih zadruga koja treba biti jedinstvena za sve grane privrednih djelatnosti koje se obavljaju na selu. Na ovaj način formirane poljoprivredne zadruge formiraju zadružne ekonomije, povećava se poljoprivredna proizvodnja i značajno se uvećava prinos svih kultura.

Ovim zadrugama bila je namijenjena uloga da seljake kroz različite vidove kooperacije prevedu u radnike koji će proizvoditi jeftinu hranu namijenjenu održavanju standarda urbanog stanovništva.

Razvoj općih poljoprivrednih zadruga nije trajao dugo jer je došlo do forsiranja seljačkih radnih zadruga. S njihovom uspostavom, za poljoprivredne zadruge nastupila je prava likvidatorska atmosfera. Međutim, novo povoljno vrijeme za ove zadruge nastupilo je već u 1951. godini, nakon koje su one u jednom duljem periodu bilježile svoj nešto stalniji i stabilniji uspon.¹⁷

Kako je on izgledao krajem 1950-ih godina, vidi se iz podataka na tablici 1.

Tablica 1. Broj i važnije karakteristike općih poljoprivrednih zadruga u BiH

Table 1. Major farming cooperatives in B and H

Opis - Description	Godina - Year		
	1957.	1958.	1959.
Broj zadruga - Number of cooperatives	658	632	588
Broj zadrugara u tis. - Number of members (in thousands)	296	237	264
Broj radnika - Number of workers	6.196	6.369	7.274
Broj službenika - Number of office workers	2.436	2.759	2.980
Broj polj. stručnjaka - Number of agricultural experts	321	352	459
Broj ekonomija - Number of farms	361	432	438
Zemljište u ha - Land in ha	18.485	26.753	47.059
Otkuplj. mlijeko u tis. lit. - Milk sold (is thousand liters)	4.160	5.006	3.751

Izvor: SG FNRJ 1960.

¹⁶ Kardelj E.: Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj poljoprivredi, Komunist, Br. 3, Beograd, 1947.

¹⁷ Ove zadruge bile su brzo prihvaćene i u prvim godinama svog postojanja važile su čak i kao dominantne organizacije ovakve vrste na selu. Međutim, sa početkom osnivanja seljačkih radnih zadruga i njihovim izrazitim favoriziranjem koje je uslijedilo, za opće poljoprivredne zadruge nastupio je i prvi sumrak koji, srećom, ipak nije dugo trajao.

Na taj način ove zadruge postale su značajnim faktorom okupljanja poljoprivrednika u BiH, ali i subjektima koji će postati predmetom najvažnijih reformi društva koje su slijedile.

D/ Seljačke radne zadruge

Za razliku od poljoprivrednih zadruga općeg tipa, seljačke radne zadruge po svom karakteru bile su isključivo poljoprivredne i imale su čistu proizvođačku profilaciju,¹⁸ a temeljile su se na zajedničkom radu i grupnoj obradi zemlje. Sami članovi morali su u tu zadrugu unijeti i dio svoje zemlje, a po odluci organa zadruge i dio svojih sredstava za rad te stoku, zgrade, i sl.

Seljačke radne zadruge bile su zamišljene političke tvorevine koje su po uzoru na kolhozni tip poljoprivrede Sovjetskog Saveza, trebale riješiti pitanja privatne svojine na selu reducirajući je na što manju veličinu, te ujedno trajno riješiti seljačko pitanje. Vođene jednopartijskom netržišnom državom, one su bile u totalnoj suprotnosti sa izvornim zadrugarstvom koje je odgovaralo seljaku i koje je on razumio pa u njega i vjerovao. Nisu nepoznati slučajevi da je država silom tjerala seljake u te zadruge i s njima se obračunavala ako nisu prihvatili nametnuta rješenja. Te zadruge bile su u ideološkom interesu države koja se borila protiv privatnog vlasništva, koje je smatrala kao najveću opasnost za sprječavanje uspostavljanja novog političkog poretka.

Poslije plenuma CK SKJ od 1949.godine, krenulo se u bržu kolektivizaciju sela. To se činilo stvaranjem seljačkih radnih zadruga i angažiranjem partijskih kadrova, te dijelom seljaka koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi. Seljaci se nisu snalazili u sistemu u kojemu nije bilo vlasništva jer je to odmah i automatski smanjivalo motivaciju za rad. Stoga se sve više uviđalo da kolhozni tip zadruge ne može riješiti pitanje sela i seljaka.¹⁹ Prilikom osnivanja zadruga, ta pravila seljacima su kao izbor nudila jednu od sljedeća četiri tipa ovih organizacija:

prvi, po kojemu su članovi unosili u zadrugu svoju zemlju izuzev okućnice, i to u obliku zakupa čija je visina mogla iznositi do 30% ukupnog dohotka zadruge,

¹⁸ Ta njihova profilacija u ideološkom smislu bila je zasnovana na zajedničkoj imovini i kolektivnom radu njenih članova. Upravo takav ideološki okvir one su dobile u tzv "uglednim pravilima" na osnovu kojih su i osnivane.

¹⁹ E. Kardelj je u tadašnjim svojim referatima isticao da povećanje broja seljačkih radnih zadruga je plod prihvatanja najnaprednijih seljaka, što nije bilo tačno. Seljaci nisu bili motivisani za rad u ovakvim zadrugama gdje je njihov interes i dobit bio podređen državi, odnosno grupi zadrugara.

drugi, po kojemu su članovi u zadrugu unosili svoju zemlju izuzev okućnice i to kao udio na kojeg se plaćala kamata u visini zvanične kamatne stope,

treći, po kojemu su članovi u zadrugu unosili svoju zemlju izuzev okućnice i to bez ikakve naknade, ali su ostajali vlasnici zemlje, i,

četvrti, po kojemu su članovi zadruge unosili svoju zemlju izuzev okućnice, redajući je u zadružnu svojinu.²⁰

Organizacija rada i raspodjela dohotka u seljačkim radnim zadrugama predstavljale su uzrok nezadovoljstva zadružnog članstva, a osim toga nosili su elemente koji su otežavali razvoj zadruga u pravcu modernog poljoprivrednog gazdinstva socijalističkog tipa.²¹

Ovakva organizacija rada bila je izgrađena po uzoru na kolhoze u Sovjetskom Savezu. Raspodjela dohotka vršila se prema čuvenom trudodanu, u novcu i naturi (što je također bilo posuđeno iz kolhozne prakse).

Već iz samog načina formiranja trudodana mogli su se zapaziti neki od njegovih krupnih nedostataka. Vrijednost jednog trudodana u novcu i naturi određivana je na taj način što se dio dohotka namijenjenog raspodjeli dijelio zbirom priznatih trudodana svih članova zadruge. Na taj način stvarana je jedna vrsta «uravnolovke», što je u suprotnosti s osnovnim principima političke ekonomije da svaki rad ne stvara vrijednost.

Više je razloga za neuspjeh ovakvih zadruga a najizrazitiji su:

- nedostatak osnovnih i obrtnih sredstava
- slaba i malobrojna mehanizacija
- nedostatak kvalitetnih građevinskih objekata koji prate poljoprivrednu proizvodnju
- mali broj datih kredita za poljoprivredu u odnosu na industriju
- slaba organizacija zadruge
- nepravilna raspodjela dobiti
- nepismenost većine seljaka

²⁰ Sa stajališta tadanje zvanične politike, prvi i drugi tip smatrali su se nižim, a treći i četvrti višim oblikom zadružnog organiziranja.

²¹ Osnovni nedostaci stare organizacije sastojali su se u slijedećem: 1. Organizacija se bazirala na brigadno grupnom sistemu, po kome je čitavo članstvo sposobno za rad mehanički i odozgo (tj. od strane Upravnog odbora) podijeljeno na određeni broj brigada, a ove na radne grupe; 2. Na čelu brigade nalazio se brigadir koga nisu birali zadrugari, već ga je imenovao upravni odbor zadruge, koji po pravilu, nije neposredno učestvovao u radu sa ostalim zadrugarima, već se uglavnom ograničavao na ulogu organizatora, kontrolora i evidentičara rada, a bio je stalno plaćen fiksnim brojem trudodana.

- usitnjenost posjeda
- obavezan otkup i dr.

Sve nabrojano uticalo je na to da seljaci početkom pedesetih godina masovno napuštaju zadruge. Iako se broj zadruga smanjivao, dogmatska politika prema selu i privatnom posjedu se nastavljala, te je tako 1953. godine, donesen «Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine». Po tom zakonu, zemlja se počela dodjeljivati poljoprivrednim organizacijama, a seljački posjed se ograničio na 10 hektara, što je bilo katastrofalno za poljoprivredu jer je s njim počelo usitnjavanje posjeda što se nastavilo do današnjih dana. Kako se kretao broj seljačkih radnih zadruga u tom vremenu vidi se na tablici 2.

Tablica 2. Broj seljačkih radnih zadruga u Jugoslaviji i BiH (1945-1959)

Table 2. Number of cooperative farms in Yugoslavia and B and H

Opis Description	Godina - Year							
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1952	1959
Jugoslavija	31	454	779	1.318	6.626	6.964	4.225	229
BiH - B and H	-	24	74	308	1.518	1.505	686	-

Izvor: SG FNRJ 1950-1960.

Prema tome, s početkom 1960-ih godina, ove zadruge ni po svom broju ni po poslovanju nisu predstavljale značajan faktor u razvoju poljoprivrede toga vremena. U svakom slučaju ovaj period ostao je obilježen kao po vremenskom slijedu prvi sumorni insert u postojanju bosansko-hercegovačkog i ukupnog jugoslavenskog poljoprivrednog zadrugarstva poslije Drugog svjetskog rata. Kao takav, on je, prema Selaku i sur. (2002), ostavio duboke tragove u svijesti domaćeg sela i seljaka i stvorio lošu sliku zadrugarstva uopće, kakva traje još i danas.

Razdoblje samoupravljanja i organiziranje zadruga (1950 - 1974)

Ovo razdoblje u razvoju BH zadrugarstva formalno je nastupilo sa započetim reformama kojima je generalno uspostavljen novi – samoupravni privredni sistem u tadašnjoj SFRJ.²² U poljoprivredi one su se ogledale u masovnom napuštanju i

²² Njegove osnove postavljene su u 1950. godini kada je donesen Osnovni zakon o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva.

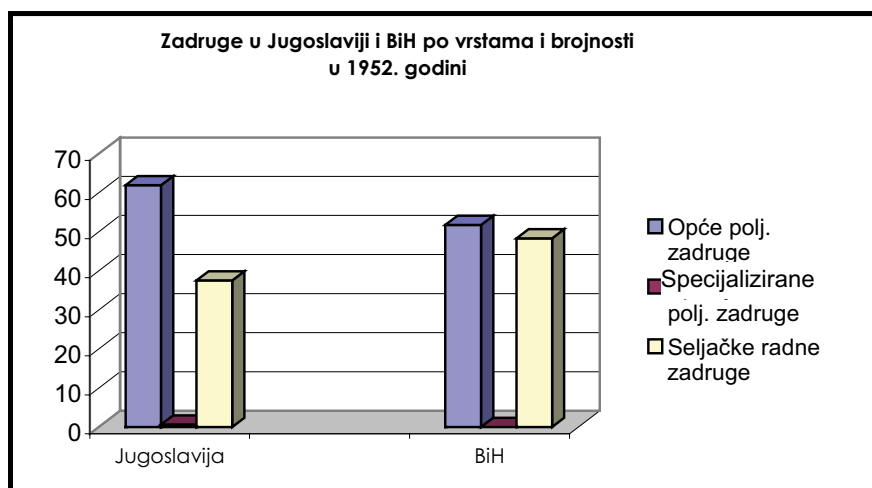
raspuštanju seljačkih radnih zadruga (u 1952. i 1953. godini) te prestanku njihovog postojanja ili njihovom pripajanju drugim poljoprivrednim asocijacijama. Time je definitivno prekinuto s idejama o poljoprivrednoj kolektivizaciji, ali ne i sa krivim odnosom prema selu i seljaku koji će još dugo trajati.

Ipak, 1952. godina može se smatrati onom godinom u kojoj seljačke radne zadruge više nisu imale brojčanu nadmoć nad drugim zadružnim organizacijama, o čemu svjedoče podaci na tablici 3.

Tabela 3. Zadruge u Jugoslaviji i BiH po vrstama i brojnosti u 1952. godini
Table 3. Types and number of cooperatives in Yugoslavia and B and H in 1952

Vrste zadružnih organizacija Types of cooperative organizations	Jugoslavija - Yugoslavia		B i H - B and H	
	Broj - No.	U %	Broj - No.	U %
Opće poljoprivredne zadruge General farming cooperatives	6.973	61,9	735	51,7
Specijalizovane poljoprivredne zadruge Specialized farming cooperatives	67	0,6	-	-
Seljačke radne zadruge Cooperative farms	4.225	37,5	686	48,3
Svega - Total	11.265	100,0	1.421	100,0

Izvor: SG FNRJ 1954.

Suprotno tome, svoje ranije vodeće mjesto one su ustupile poljoprivrednim zadrugama općeg tipa te barem na jugoslavenskom planu dale nešto prostora i za kratkotrajno širenje specijaliziranih zadruga, upravo u 1952. godini.

S uspostavom i prvim godinama zaživljavanja novog samoupravnog gospodarskog sistema, bitno su se izmijenili i uslovi za razvoj poljoprivrednog zadrugarstva. Oni su bili sadržani u odgovarajućim novim zakonskim aktima čija se suština ogledala u konačnoj uspostavi zadrugarstva na daleko demokratskijim temeljima u odnosu na one koji su ranije važili.²³ Taj viši stupanj demokratičnosti u uspostavi i razvoju novog zadrugarstva ogledao se u sljedećem:

prvo, da se zadruge osnivaju potpuno dobrovoljno,

drugo, da se u njima provodi princip radničkog samoupravljanja,

treće, da zadrugom upravljaju oni koji u njoj rade, i

četvrto, da u zadrugama ne smije postojati eksploatacija ni u kom obliku.²⁴

Zadrugu je moglo osnovati najmanje 10 osoba po propisanoj proceduri i imale su svoju upravnu strukturu koja se sastojala od skupštine zadruge, zadružnog savjeta, upravnog odbora i upravnika.

Prethodno opisano desetljeće i napose njegova druga polovina, u tadašnjoj Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji mogu se označiti kao razdoblja reafirmiranja i oporavljanja zadrugarstva. S njegovim jačanjem rasla je kako ekonomska moć poljoprivrede u cjelini tako i ekonomska snaga zadrugara.²⁵ Međutim, ubrzo je slijedio obrat (1958) kojim je seljacima sasvim ukinuto pravo da učestvuju u upravljanju zadrugama, što i jeste bilo prvim korakom prema devalviranju izvorne zadružne ideje i novom kompromitiranju poljoprivrednog zadrugarstva BiH u cjelini.²⁶

Iznesene promjene koje su se desile u zakonskoj regulativi, dosta brzo su proizvele i odgovarajuće loše rezultete. Ti rezultati iskazani su na tablici 4.

²³ Najvažniji među njima bila je Uredba o zemljoradničkim zadrugama koja je donesena 1954. godine. Ta uredba kojom su izmjenjeni propisi Zakona o zemljoradničkim zadrugama i svi drugi propisi koji su preferirali administrativni sustav upravljanja, nivelirana je više puta i konačno oblikovana tek 1958. godine.

²⁴ Božić, Lj.; Op. cit., Stra. 478.

²⁵ Selak i sar.; Op. cit. Str. 76.

²⁶ Radilo se o Zakonu o udruživanju u privredi, uz kojeg je odmah uslijedila i izmjena Uredbe o poljoprivrednim zadrugama te njena kasnija dopuna u 1961. godini

Tablica 4. Neki pokazatelji o poljoprivrednim zadrugama u BiH i njenom okruženju (1961-1974)²⁷**Table 4. Some indicators of farming cooperatives in B and H and countries around (1961-1974)**

Godina Year	Jugoslavija Yugoslavia	BiH B and H	Hrvatska Croatia	Slovenija Slovenia
A/ Broj zadruga - Number of cooperatives				
1961.	3.228	392	929	140
1962.	2.816	324	740	118
1963.	2.438	297	581	106
1964.	2.096	266	437	88
1965.	1.936	244	376	82
1966.	1.714	218	334	77
1967.	1.600	198	296	69
1968.	1.371	165	233	65
1969.	1.279	137	241	64
1970.	1.102	123	209	62
1971.	994	100	205	58
1972.	906	78	191	57
1973.	832	50	190	56
1974.	813	60	188	53
Indeks	25,2	15,3	20,2	37,9
B/ Broj ekonomija - Number of farms				
1961.	2.722	332	625	139
1974.	653	49	89	44
Indeks	24,0	14,8	14,2	31,7
C/ Poljoprivredne površine u ha - Agricultural land in ha				
1961.	691.443	95.295	101.385	30.420
1974.	421.900	24.755	19.754	26.354
Indeks	61,0	26,0	19,5	86,6

²⁷ Obuhvaćene su opće poljoprivredne zadruge, a od 1968. godine i seljačke radne zadruge. To znači da za raniji period nije obuhvaćen manji broj postojećih seljačkih radnih zadruga te za cijelu vremensku seriju takođe mali broj specijaliziranih poljoprivrednih zadruga. Sa stajališta upoznavanja stanja u Bosni i Hercegovini, ove dvije vrste zadruga nisu imale nikakav bitan značaj (Selak i sar; Op. cit. str. 78).

Izvor: SGJ 1964-1975.

Jasno se vidi da je tokom cijelog ovog razdoblja bio izražen stalan trend smanjenja broja zadruga kojim je njihova ukupnost u BiH doslovno razorena i svedena na manje od jedne šestine.

Razlozi koji su doveli do konstatiranih dramatičnih trendova kako u bosansko-hercegovačkom tako i u ukupnom jugoslavenskom zadrugarstvu već su markirani u navedenoj zakonskoj regulativi kojom je bio obilježen ovaj period. Međutim, ono što je ta regulativa suštinski značila za selo i njegove zadružne infrastrukture, sastojalo se u sljedećem;

1. zadruge se transformiraju u privredne subjekte ili bolje reći u privredna preduzeća po čijim su jedinstvenim kodeksima morale da posluju,
2. razbijena je dotadašnja zadružna institucionalna infrastruktura iz koje su se formirale samostalne ekonomske jedinice pa i posebna poduzeća,
3. dotadašnji članovi zadruga izgubili su svoj članski status jer im je uzeto pravo da o njoj odlučuju,
4. ukinuta je zadružna demokracija kao historijski postulat njenog postojanja i u zamjenu za to uvedeno je radničko samoupravljanje, i
5. došlo je do velikog kadrovskeg osipanja u zadrugama jer je ukupna filozofija u razmišljanjima bila okrenuta prema novonastaloj društvenoj i poslovnoj OUR-izaciji i stvaranju krupnih poljoprivredno-industrijskih kombinata.²⁸

Također je važno konstatirati da je u ovom vremenu započeo intenzivan proces ujedinjavanja proizvodnih subjekata iz oblasti primarne poljoprivrede i stvaranja krupnih poljoprivrednih dobara. Taj proces ubrzo je poprimio i praksu spajanja s privrednim subjektima iz prerade poljoprivrednih proizvoda iz čega su nastala krupna agrarna preduzeća ili poljoprivredno – industrijski kombinati (tzv PIK-ovi). To su krupni agrarni subjekti koje će svesrdno pomagati tadašnja zvanična državna politika i favorizirati kao vodeći model za razvoj poljoprivrede i sela. Iz tog nastojanja počela im je biti dodjeljivana i uloga zamjene za već nestale ili dobro reducirane zadružne organizacije pa su se u njima dosta rano počele formirati posebne radne jedinice za suradnju sa selom ili pogoni za kooperaciju s individualnim poljoprivrednim proizvođačima. Prema Selaku i sur. (2002), te jedinice su u 1969. godini prerasle u sasvim novi oblik organiziranja individualnih poljoprivrednika - u osnovne organizacije udruženog rada

²⁸ Selak i sur; Op. cit. Str. 79.

(OOUR-a) za kooperaciju, da bi u sljedećoj godini prerasle u samostalne organizacije udruženog rada (OUR-a). Njihova dalja formalna transformacija vodila ih je u 1972. i 1973. godini prema (samostalnim) osnovnim organizacijama udruženog rada, čime su se one po svojoj suštini znatno približile pa i izjednačile s poljoprivrednim zadrugama. U suštini, zakon je ove organizacije sasvim izjednačavao sa zadrugama, ali su zadruge ipak "ostale" onim jedinim pravim institucijama koje su ostale bliske poljoprivrednim proizvođačima i selu.

Zadrugarstvo u sustavu udruženog rada (1974-1991)

Ovaj period počeo je sa najkrupnijim društvenim promjenama koje su bile uokvirene s odgovarajućim zakonima.

Među njima posebno je bio važan Zakon o udruživanju poljoprivrednika iz 1976. godine. Ovaj zakon dao je seljacima pravo i mogućnost da se međusobno udružuju u zadružne organizacije, ali i da koriste druge oblike organiziranja i to sa radnicima iz tzv. državne, odnosno društvene sfere poljoprivredne proizvodnje. Po tom zakonu, individualnim poljoprivrednicima davane su mogućnosti za sljedeća tri institucionalna oblika organiziranja:

prvo, poljoprivredne zadruge opće i specijalizirane, i to sa i bez osnovnih zadružnih organizacija,

drugo, organizacije udruženog rada sa osnovnim organizacijama kooperanata, i

treće, složene organizacije udruženog rada sa radnim organizacijama kooperanata koje mogu, ali i ne moraju imati osnovne organizacije kooperanata.²⁹

Pored ovih institucionalnih oblika organiziranja, poljoprivrednicima su davane mogućnosti i za tzv. ugovorne ili funkcionalne načine proizvodne saradnje s društvenim – državnim subjektima (kooperacije).

Konačno, došla je i 1974. godina u kojoj su se ponovo vratili zadružni savezi. Međutim, oni su bili primjereni jednom novom i sasvim drugačijem političkom sistemu koji je označen kao socijalističko samoupravljanje. Dakle, bilo je to vrijeme velikih promjena, što je u krajnjem doprinijelo da i zadružni pokret počne doživljavati svoju postupnu reafirmaciju.

Kako se taj hod zadrugarstva odrazio u broju i raznolikosti zadružnih i izvan zadružnih oblika organiziranja seljaka, vidi se iz podataka na tablici 5.

²⁹ Selak i sar; Op. cit. Stra. 81.

Tablica 5. Broj zadruga i drugih oblika organiziranja poljoprivrednika u BiH (1975-1990)
Table 5. Number of cooperatives and other forms of farmers organizations in B and H

Godina Year	Zemljor. zadruga Farming cooperatives	OOK	ROK sa OO	UOUR	OZO	OOUR u ZZK	ZZ bez OO i OZO	ZZ sa OO	RZZZ	Svega
1975	64									64
1976	14	10								24
1977	12	15	1	-	5	-	6			39
1978	18	94	1	3	9	-	5			130
1979		129	2	4	18	-	6	1	1	161
1980		152	3	6	30	13	8	9	9	230
1981		146	4	18	55	17	7	13	13	273
1982		161	4	28	67	19	7	16	16	325
1983		180	4	37	78	22	9	19	20	369
1984		190	4	49	81	24	11	20	21	400
1985		196	4	56	74	23	15	19	18	405
1986		189	4	62	81	27	16	20	22	421
1987		176	4	87	78	24	19	20	21	429
1988		151	3	95	74	20	24	18	19	404
1989		121	3	87	55	18	43	15	17	359
1990		36	1	57	9	3	37	7	7	157

Izvor: Selak i sar (2002), Str. 78.

Jasno je da se radilo o jednoj sasvim novoj formuli za ustrojavanje zadruga i zadrugarstva, čija se suština sastojala u inauguriranju organizacija kooperanata (OK-a) kao potpuno novih oblika povezivanja privatnih poljoprivrednika, u uključivanju poljoprivredno-industrijskih kombinata (PIK-ova) kao državnih privrednih subjekata i u drastičnom smanjenju broja klasičnih zadruga te njihovom demontiranju prema sasvim drugim i drugačijim oblicima zadržnog organiziranja.

Osnovna karakteristika zadrugarstva tog perioda bila je što je ono paralelno živjelo u dvjema sasvim različitim formama svog postojanja;

- zadržnim organizacijama, i
- organizacijama kooperanata.

Razlika među njima sastojala se u tome što su organizacije koperanata preferirane i podsticane kao asocijacije koje vode brzim putem u socijalizaciju poljoprivrede dok su zadruga tretirane samo kao jedan od postojećih oblika

udruživanja proizvođača. Ipak, nije se dugo čekalo s priznanjem da su organizacije kooperanata ipak bile promašene organizacijske tvorevine.

Razloga za razočaranje seljaka u ove organizacije bilo je mnogo, što se može vidjeti u radovima koje su pisali Radovanović (1982), Lukić (1984), Ilić (1987), Kolić (1991) i dr.

Zato je nastupajuće vrijeme od sljedećih pet godina donijelo skokovito smanjenje njihovog broja, uz kolebljivo opstojanje ne samo njih, nego čak i samih izvornih zadružnih organizacija. Ipak, 1989. godina bila je i posljednjom u opstanku masovnog šarenila svih ovih formi seoskog organiziranja, kada se ta struktura sa 359 tadašnjih jedinica iz devet raznorodnih organizacijskih izvora svela na ukupno 157 organizacija, među kojima su one s oznakama OOK, ROK i UOUR (97) još uvijek imale vidnu brojčanu prevagu.³⁰

Godina 1990. označila je početak dramatičnih promjena kojima je bio zahvaćen veći dio tadašnjeg jugoslavenskog pa tako i bih društva. Sa tim promjenama došlo je vrijeme i vrelih demokratskih strujanja koja su bila okrenuta prema selu. To je rezultiralo brzim rušenjem tadašnje zatečene "zadružne" piramide, koja se svela na oko 157 i dalje različitih organizacijskih jedinica poljoprivrednika.

IDEOLOGIZACIJA MEĐURATNOG BIH ZADRUGARSTVA

Kroz sve vrijeme svog postojanja zadrugarstvo je u BiH bilo podvrgnuto odgovarajućoj zakonskoj regulativi. Pored nje, između dva posljednja rata, ono je bilo predmetom i veoma snažne ideologizacije tadašnje državne vlasti koja je pretakana u odgovarajuću reformsku pa potom i pravnu regulativu.

Opći socijalistički teorijski pristupi zadrugarstvu

Marksističko učenje je temelj svih zemalja koje su imale socijalističko uređenje. Prva socijalistička zemlja Sovjetski Savez, bila je uzor ostalim socijalističkim zemljama u svim oblastima društvenog života, pa samim tim i u poljoprivredi, te oblasti zadrugarstva. Tim učenjem i praktičnim primjerom ostavili su neizbrisiv trag, a i potpuno tragično i pogrešno usmjereno razvijanje zadrugarstva, kao jednog od temelja razvoja poljoprivrede.

³⁰ Selak i sur; Op. cit. Str. 86.

Po Marksu sitno seljačko gospodarstvo tretirano je kao kočnica brzom gospodarskom, tehničkom i kulturnom razvitku društva. Marks je inače u svojim radovima vrlo malo pažnje posvećivao zadrugarstvu.

Jugoslavenski teoretičari i zadrugarstvo

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, u BiH kao i u svim zemljama koje su pripadale bivšoj Jugoslaviji, prihvaćen je socijalizam kao model državnog uređenja. Uvođenjem socijalizma kao oblika društvenog uređenja, razvoj poljoprivrede, a time i zadrugarstva pošao je sasvim drugim pravcem od onoga koji se prakticirao u naprednim evropskim zemljama. Problemi zadrugarstva koji su počeli nakon Drugog svjetskog rata uglavnom su bili političke prirode, a njihove temelje činila je teorija marksizma.

Dakle, u bivšoj Jugoslaviji preuzeta je teorija marksizma te je takva provođena u praksi. Po njoj, izvorno zadrugarstvo tretiralo se kao nenaučno, utopijsko, nazadno, bez obzira na njegovu stogodišnju tradiciju u evropskim zemljama. Slijedeći marksističko učenje, jugoslavenski socijalizam je negirao privatno vlasništvo, a isto tako i zadrugarstvu je suprotstavljen marksistički dogmatizam koji je već primjenjivan u Sovjetskom Savezu.

Edvard Kardelj je bio vodeći kreator društvenih, ekonomskih i političkih odnosa u poslijeratnom jugoslavenskom socijalizmu. Analizirajući njegove stavove, jasno je da je on preuzeo stajališta klasika marksizma. Smatrao je da su zadruge u kapitalizmu postale instrumentom kapitalističke eksploatacije, a u socijalizmu će pružati pomoć sitnim i srednjim seljacima te tako jačati socijalističke odnose na selu. Njegovo mišljenje da je zadrugarstvo organizacijsko sredstvo za prevođenje seljaštva na put socijalizma. Kao takvo, postalo je dogmatsko uporište iz kojeg su izrasli svi kasniji procesi što su obilježili poslijeratnu agrarnu politiku te posebno razvitak poljoprivrednih zadruga i poljoprivrede u cjelini.

ZAKONSKA ZADRUŽNA REGULATIVA

U samom početku formiranja zadruga na području BiH nije bilo specijalnog zakona o zadrugama koji bi regulirao oblast poljoprivrednog zadrugarstva, a kasnije su doneseni sljedeći propisi koji su regulirali tu oblast:

1. Trgovački zakon, 1883. godine,
2. Zakon o privrednim zadrugama, 1937. godine,
3. Zakon o zadrugarstvu, 1946. godine,
4. Osnovni zakon o poljoprivrednim zadrugama, 1949. godine,
5. Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu i dodjeli zemlje poljoprivrednim organizacijama, 1953. godine,
6. Uredba o poljoprivrednim zadrugama, 1954. godine,
7. Osnovni zakon o poljoprivrednim zadrugama, 1965. godine,
8. Zakon o udruživanju poljoprivrednika, 1973. godine,
9. Zakon o udruživanju poljoprivrednika, 1978. godine,
10. Zakon o zemljoradničkim zadrugama, 1989. godine,
11. Zakon o zadrugama Federacije BiH, 1997. godine,
12. Zakon o zemljoradničkim zadrugama Republike Srpske, 1999. godine,
13. Opći zakon o zadrugama, 2003. godine.

DEMOKRATSKA KLIMA 1990-ih I RATNA STRADANJA

Godina 1990. donijela je početak krupnih promjena kojima je bilo zahvaćeno bosansko-hercegovačko društvo. Te promjene nisu mimošle ni poljoprivredu i napose zadrugarstvo. One su se manifestirale nezaustavljivim rasulom tadašnje zatečene iskrivljene i složene državne zadrugne strukture, koja se svela na tek oko 157 različitih organizacijakih jedinica koje su na niz različitih načina povezivale poljoprivrednike.

Pridošle demokratske promjene nosile su u sebi i izuzetno snažnu težnju prema regeneriranju izvornog zadrugarstva. Ta težnja do pred sam rat za rezultat je imala postojanje 196 zadrugnih organizacija od kojih su 72 djelovale na sadašnjem teritoriju Federacije BiH, a 124 u Republici Srpskoj. Ove zadruge učlanjivale su oko 30 hiljada svojih članova osnivača i oko 82.000 kooperanata. Raspolagale su sa 13.500 ha (0,5%) poljoprivrednog zemljišta i svoj poslovni ugled uglavnom su gradile na proizvodnoj suradnji s nevelikim brojem tržišno orijentiranih porodičnih gazdinstava.

Takvu pozitivnu atmosferu prekinuo je agresorski rat koji je BiH donio nezapamćena humana i materijalna razaranja.³¹ U tim razaranjima, od predratnog zadrugarstva nakon rata u Federaciji BiH samo je ostao sačuvan vremenom otporni prijeratni zakon o zemljoradničkim zadrugama te uz njega i manji broj preživjelih poljoprivrednih zadruga.³² Većina zadruga nestala je tokom ratnih godina i prestali su svi oblici udruživanja poljoprivrednika.

Preživjelim zadrugama kojima se danas pridružio i odgovarajući broj novoosnovanih zadružnih organizacija, dodata je i nova opća zakonska regulativa. Međutim, sve to nije bilo dovoljno da se inicira proces njihovog masovnijeg osnivanja i transformiranja u moderne i održive oblike postojanja.

Prema Selaku i sur. (2002), sve one, zajedno sa onima koje će se tek formirati, svoj put u budućnost morat će tražiti s pogledom na moderni svijet zapadne tržišne ekonomije. Kakav je to svijet one će brzo morati i otkriti i naučiti, kako bi i same što prije postale simbiotskim dijelom njegovog poslovnog i filozofskog bića.

SADAŠNJE STANJE U BH/FBIH ZADRUGARSTVU

Osnove od kojih se mora početi

Već je rečeno da je pred počinjanje rata BiH imala 196 poljoprivrednih zadružnih organizacija od kojih su 72 djelovale na sadašnjem teritoriju FBiH, a 124 na području koje je daytonskim sporazumom pripalo RS. Nakon rata započeo je oporavak poljoprivrede koji se provodio kroz projekte obnove

³¹ U generalnom ekonomskom smislu procjene vlasti o ukupnim ratnim štetama kreću se između 50 i 70 milijardi USD, s tim što se gubici za proizvodne kapacitete cijene na 15 do 20 milijardi USD (WB 1997). Ukupne ratne štete u poljoprivrednom sektoru BiH procijenjene su na 6,5 milijardi USD u čemu njihov izravni dio iznosi 4,54 milijarde USD. U lociranju tih šteta na entitete, veći dio od 2,95 milijardi USD otpao je na FBiH. Ovisno od snage i duljine trajanja ratnih djelovanja, u nekim područjima štete su dostigle 60 do 70 % pokretne (oprema i stoka) poljoprivredne imovine. Blizu tim razinama jednako su stradali poljoprivredni objekti i inače oskudni sistemi za navodnjavanje, a oko 15 % poljoprivrednog i 20% šumskog zemljišta je minirano. Prekinuti su sistemi plasmata poljoprivrednih proizvoda kao i sistemi nabavke inputa, a sektor prerade je zastario, oštećen ili uništen (Selak i sur /2001/, Str. 5 i 6).

³² Radi se o Zakonu o zemljoradničkim zadrugama koji je donesen pred sam kraj 1989. godine (Sl. list SR BiH br. 41/89 od 11.12. 1989).

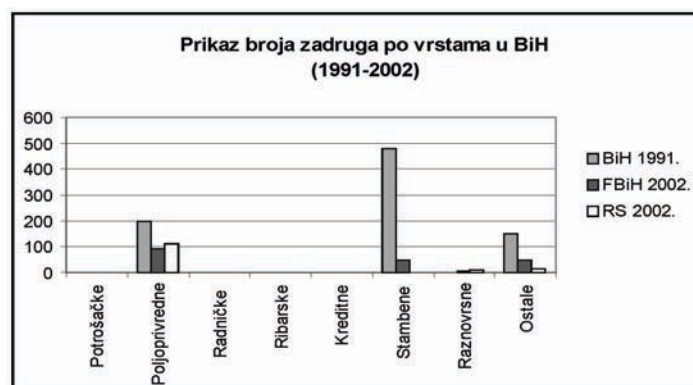
imanja prije svega povratničkog pa potom i ostalog stanovništva u FBiH.³³ U sektoru zadrugarstva na teritoriju cijele BiH taj zadatak preuzeli su entitetski zadrugni savezi koji su formirani neposredno po prestanku ratnih zbivanja i uspostavi mirnog života među stanovništvom.

Kako je tekao oporavak ukupnog pa s njim i poljoprivrednog zadrugarstva nakon rata, vidi se na tablici 6.

Tablica 6. Broj svih zadruga po vrstama u BiH (1991-2002)
Table 6. Number of cooperatives per types in B and H (1991-2002)

Vrste zadruga Type of cooperative	BiH - B and H 1991.	2002.		
		FBiH	RS	Ukupno - Total
Potrošačke - Consumers	0	1	0	1
Poljoprivredne - Farming	196	94	110	204
Radničke - Workers	0	0	0	0
Ribarske - Fishing	0	0	0	0
Kreditne - Crediting	1	1	0	1
Stambene - Housing	480	50	0	50
Raznovrsne - Various	0	7	10	17
Ostale - Others	150	50	15	65
Ukupno - Total	827	203	135	338

Izvor: Zadrugni savez BiH

³³ Obnova poljoprivrede u FBiH provedena je i još uvijek se provodi putem Ureda za implementaciju projekata u poljoprivredi (PIU) u Sarajevu. Inače, sama obnova počela je kroz Projekat hitne rekonstrukcije farmi (EFRP) da bi koncem 1997. godine promijenio naziv u Projekat obnove i razvoja malih farmi (PORMF).

Ako se uzmu u obzir historijske i sve druge spoznaje koje je izrekao Ž. Mataga, jedan od izvrsnih analitičara zadrugarstva u Hrvatskoj da je poljoprivredno zadrugarstvo na neki način "slika svekolikog zadrugarstva", odnosno da je ono "njegov odsjaj u malom"³⁴, onda bi se za poslijeratnu federalnu zadrugu obnovu moglo reći da je tekla čak i relativno dobro. Ovo se može konstatirati iz razloga što se za poslijeratnu BiH često kaže da je ona zemlja mnogih mogućnosti, i zemlja koliko logičnih toliko i nelogičnih događanja. Stoga, prema Selaku i sur (2002) su se u njoj oblikovale i dvije dosta kontraverzne zadrugne slike;

- prva, ukupna i ujedno bljeđa, s 338 sadašnjih naspram 827 prijeratnih zadruga svih vrsta i profila, i

- druga, poljoprivredna, s brojčano formalno "namirenim" prijeratnim stanjem pa čak i iskazanim "viškom" iznad ranijeg broja postojećih zadruga.³⁵

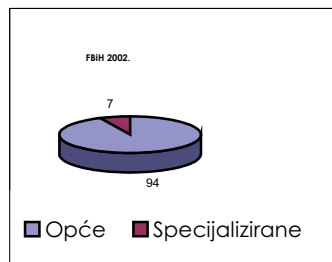
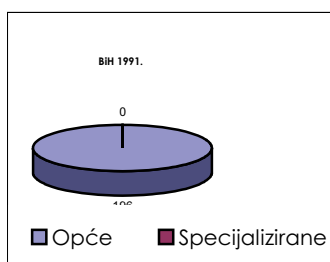
Iz iznijetih podataka moglo bi se zaključiti kako je poslijeratni zadrugni oporavak u poljoprivrednom sektoru i FBiH i RS, barem u brojčanom smislu, tekao dosta dobro. Međutim, što se njegove unutarnje, strukturne strane tiče, prema podacima na tablici 7., vidi se da je taj proces tekao sasvim jednolično, pa čak i stihijski.

Tablica 7. Broj poljoprivrednih zadruga u BiH po vrstama (1991-2002)

Table 7. Number of farming cooperatives in B and H Types of cooperatives (1991-2002)

Vrste zadruga Type of cooperative	BiH 1991.	2002.		
		FBiH	RS	Ukupno -Total
Opće - General	196	94	110	204
Specijalizirane - Specialized	0	7	10	17
Ukupno - Total	196	101	120	221

Izvor: Zadrugni savez BiH

³⁴ Mataga, Ž.; Op. cit., Str. 87.

³⁵ Selak i sur. (2002); Op. cit., Str. 132.

Dostignuti broj u kojemu s 92% dominiraju samo jedne, i to opće zadružne organizacije, govori da zadrugarstvo Bosne i Hercegovine danas sliči na jedan vrlo jednostavan organizam. To znači da se ono sada razvija bez procesa koji bi proizveli neku raznovrsniju i dakako poželjniju strukturnu zadružnu konfiguraciju. U svakom slučaju, ta slika jednoličnosti predstavlja prilično dobru kopiju dojučerašnjeg eks-jugoslavenskog i istog takvog bosansko-hercegovačkog zadrugarstva, ali i sasvim odudara od one koju je pružalo “starojugoslovensko” bosansko-hercegovačko te još više tadašnje ukupno zadrugarstvo Stare Jugoslavije. Na to ukazuju raspoloživi podaci po kojima je u 1939. godini, od ukupno 9.359 raznih tipova zemljoradničkih zadruga njih čak 2.080 ili 22% imalo neku specijaliziranu (žitarsku, vinarsko-vinogradarsku, voćarsku, uljarsku, stočarsko-pašnjačku, mljekarsko-sirarsku, živinarsku, pčelarsku, ribarsko-spužvarsku, reparsku, ruzmarinsku, strojarsku i dr.) proizvođačko-prerađivačku orijentaciju.³⁶ Zbog toga se upravo o ovakvom zadrugarstvu može razmišljati i njega u strukturnom smislu može uzimati kao uzor kojemu treba težiti.

Zapreke koje stoje na putu razvoja

Zajedno sa nizom zemalja Jugoistočne i Centralne Evrope, Federacija BiH i BiH u cjelini nalaze se u procesu privredne i društvene tranzicije. U preobrazbi poljoprivrede jedan od ključnih faktora svakako je zadrugarstvo. Da ono to uistinu i postane, morat će savladati mnoge zapreke.³⁷ Među njima ključne su ipak četiri. To su:

- a. neriješeni status zadružne imovine iz ranijih vremena,
- b. loše iskustvo poljoprivrednika iz prijeratnog perioda,
- c. slabosti novog općeg zakona o zadrugama,³⁸

Sve skupa predstavlja krupan problem za čije prevazilaženje će trebati dosta osmišljenih akcija čitavog bh društva. Slijedi kratka elaboracija suštine navedenih zapreka.

Status zadružne imovine

³⁶ Randelović, V. (1989); *Ekonomika poljoprivrede*, Str. 162.

³⁷ Prema anketi koju je Zadružni savez Bosne i Hercegovine obavio u Federaciji BiH tijekom 1996 i 1997. godine, naznačeno je čak 14 zapreka koje stoje naspram oživljavanju poslovanja starih i daljem razvitku novih zadruga (Pajkić et al, 1998).

³⁸ Selak i sar.; *Op. cit.* Str. 133.

Ova zapreka ima svoje duboke korijene i vezana je za nastanak i dalji historijat socijalističkog poljoprivrednog zadrugarstva u našoj zemlji.

Često mijenjani uslovi u kojima su poslovale prijeratne zadruge učinili su da je danas jako teško utvrditi koliko imovine pripada zadrugama, a koliko drugim fizičkim i pravnim licima. To stvara snažnu kočnicu mnogim starim zadrugama da se transformiraju u moderne poslovne organizacije i unosi nedoumicu njihovih članova u načine rješavanja tog problema.

Loša iskustva iz ranijeg perioda

Lošu sliku koju je stvorilo prijeratno zadrugarstvo socijalističkog tipa sljedeća je po redu krupna zapreka za razvoj novog zadrugarstva. Stoga na posebno osmišljene načine treba pristupiti kolektivnoj gradnji povjerenja stanovništva u ove institucije. Prema Selaku i sar. (2002), do tog povjerenja put će voditi preko širenja - omasovljenja znanja poljoprivrednika o čistim povijesnim korijenima i demokratskoj suštini iskonskog zadrugarstva i njegovog što bržeg pretvaranja u istinski pokret s kojim će ono biti priznato i prihvaćeno kao zdravi i održivi dio ukupne domaće ekonomije.

Slabosti novog Općeg zakona o zadrugama

Novim Općim zakonom o zadrugama nije se uspjelo napraviti kvalitetan iskorak naprijed u smislu vraćanja zadrugama dijela imovine koju su one stvarale u proteklih šezdesetak godina a na račun prehrambene industrije i industrijskih kapaciteta uopće, kao što je to davno uradila Republika Slovenija sa svojim Zakonom o zadrugama.³⁹

FBiH je u listopadu 1997. godine donijela svoj Zakon o zadrugama, s pravom kantona da i oni donesu vlastite zadružne zakone te propise i akte za pojedine sektore zadrugarstva. U novembru 1999. godine oglasila se i RS sa

³⁹ Godine 1991. iz oblasti zadrugarstva u Bosni i Hercegovini bili su na snazi sljedeći zakoni; Zakon o zadrugama SFRJ iz 1990. godine, Zakon o zemljoradničkim zadrugama SR BiH iz 1989. godine, i Zakon o stambenim zadrugama SFRJ. Uredbom sa zakonskom snagom, u 1992. godini preuzeti su određeni propisi u FBiH kao što su Zakon o zadrugama i Zakon o zemljoradničkim zadrugama. Isto je uradila i RS, s tim što je ona preuzela opći zakon o zadrugama bivše Jugoslavije.

svojim Zakonom o zemljoradničkim zadrugama. Uz poljoprivrednu tematiku, taj zakon uključio je i principe restitucije.

SUVREMENO POLJOPRIVREDNO ZADRUGARSTVO U BiH

Promatrajući mirnodopski period koji je iza nas, odnosno od potpisivanja Dajtonskog sporazuma pa do danas, jasno je da smo imali dva zakonska aranžmana na području jedne države, što je umnogome otežavalo oživljavanje zadrugarstva u punom smislu te riječi.

Općim zakonom o zadrugama naznačeno je da će se zadrugama i zadružnim savezima vraćati imovina, a koja im je oduzeta bez naknade, iza 1. srpnja 1953. godine. Ipak, može se zaključiti da je ovdje zakonodavac morao točno utvrditi što se to vraća zadrugama i zadružnim savezima kao i to da im se da jedan dio imovine od poduzeća koja još nisu privatizirana a koja su nastala i razvila se i radom zadruga i njihovih zadrugara. Očito je da Zadružni savez BiH i nadležno Ministarstvo u okviru Vijeća ministara nisu imali snage progurati jedan tako radikalni zakon nego su se formalno zadovoljili donošenjem krovnog zakona za čitavu BiH, i što se može smatrati ključnim u ovom zakonu.

Generalno gledajući, mi još uvijek možemo promatrati dvije vrste zadruga i to;

- a) one koje su postojale prije ovog rata, koje nose vrlo tešku hipoteku iz prethodnog perioda, i**
- b) druge koje se nanovo formiraju s novim menadžmentom.**

Ni jednim od njih nije lako da pronađu pravi put kako da krenu u jačanje i razvijanje svoje materijalne osnove pa i zadrugarstva uopće.

O zaprekama koje stoje na putu razvoja domaćeg zadrugarstva već je dosta rečeno. Među njima posebno je važna ona koja u sebi sadrži psihološku zaostavštinu kod najvećeg dijela seoskog stanovništva. To je zabluda po kojoj se zadrugarstvo dugo godina smatralo ostatkom kapitalizma (tokom socijalizma), a danas se smatra ostatkom socijalizma. Bez obzira na to, može se sa sigurnošću ustvrditi da zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini ima svoje mjesto, koje će mu s vremenom sigurno pripasti.

Uz ranije spomenute pa i analizirane činioce, kao dodatni nezaobilazni otežavajući faktori u stvaranju domaćeg modernog zadrugarstva mogu se smatrati:

- a) nedostatak povoljnih dugoročnih kreditnih linija za poljoprivredu,
- b) usitnjen posjed zadrugara,
- c) šupljina granice i nesređeno tržište,
- d) nedostatak kvalitetnog stručnog kadra s evropskim iskustvom,
- e) nepostojanje stručne savjetodavne službe, kvalitetno organizirane od države,
- f) slaba zainteresiranost države za zadrugarstvo,
- g) nedostatak strategije proizvodnje vlastite hrane i sl.

Iako zakonski okvir više nije otežavajući faktor za razvoj zadrugarstva, puno je drugih bitnih činilaca koji otežavaju, a malo ih je ili može se reći da onih faktora koji stimuliraju zadrugarstvo uopće nema. U ovakvom okruženju sada u BiH, prava je rijetkost naći poljoprivrednu zadrugu koja dobro posluje, a da se ne bavi samo trgovinom. Za naše stare i novoosnovane zadruge nije ključno pitanje njihovo rješavanje prethodnih vlasničkih odnosa i njihovo usklađivanje sa zakonom, nego njihovo stvarno djelovanje na zadružnim načelima. Kada naši seljaci osjete da se ta promjena stvarno desila, tada će se vratiti i izgubljeno povjerenje kod njih. Sve dok oni ne budu prepoznali svoj vlastiti interes, a to je da su postali aktivni sudionici u odlučivanju u zadruzi, oni će se držati po strani. Pri tome mora biti jasno da bez seljaka nema ni zadruge.

Sasvim argumentirano može se izreći bojazan da je sa sadašnjim pasivnim odnosom države prema poljoprivredi, a samim tim i prema zadrugarstvu, teško doći do željene obnove zadružnog pokreta pa time i boljih dana za domaće zadrugarstvo.

ZAKLJUČAK

Razvoj zadrugarstva u Bosni Hercegovini je evidentan, ali je on nedovoljno brz i generalno stanje u zadrugarstvu u BiH je slično stanju koje vlada u našoj poljoprivredi. Imajući u vidu historijat zadrugarstva na ovim prostorima, jasno

uočavamo više perioda kroz koje je ono prolazilo, a svaki od tih perioda je imao snažan utjecaj na njegov razvoj. Kapitalistički odnosi koji su vladali prije drugog svjetskog rata djelovali su pozitivno na razvoj zadrugarstva, a period iza drugog svjetskog rata do početka devedesetih godina prošlog vijeka, karakterizira upravljanje države zadrugama i to razdoblje je ostavilo neizbrisiv trag i lošu sliku kod naših poljoprivrednih proizvođača o stvarnim zadružnim principima i trajnim vrijednostima koje zadruga nudi za svoje članove. Rat i entitetska podijeljenost dodatno su usporili oživljavanje zadrugarstva na našim prostorima, iako je donesen krovni zakon za čitavu BiH, konkretnih akcija je malo i one su neprimjetne. Ovim novim zakonom nije urađeno ono što je trebalo ranije, kao što je uradila Republika Slovenija, a to je da se vrati zadrugama njihova imovina i da zadruge dobiju udio u poduzećima, koja su nastala, radom i ulaganjem zadrugara a sada su u vlasništvu poduzeća iz oblasti prehrambene industrije. Jačanjem novoformiranih zadruga i njihovim svijetlim primjerima, te osmišljenim akcijama države na svim razinama, vratit će se poljuljano povjerenje u zadruge.

CONCLUSION

The development of cooperatives in BH is apparent but at the same time it is not fast enough so the general situation in the cooperative sector in BH is similar to the situation in our agriculture. Bearing in mind its historical development in this area we can clearly differentiate many phases the cooperatives went through. Each one of those phases had a strong influence on its development. The Capitalist environment of the pre-Second World War time had a positive impact on the development of cooperatives. However, the period after World War II up to the nineties of the last century was characterized by state's handling of cooperatives. This period had a bad effect on our agricultural producers and their understanding of the real cooperative principles and the permanent benefits that cooperatives can offer to their members. The war and the entity boundaries have further slowed down the development of cooperatives in this area. Even though the law has been adopted by the parliament and it applies to the whole country, the concrete

actions are inadequate and they are hardly noticeable. The new law does not contain something that should have been done earlier, as Slovenia had done, for example, and that is to return the property of cooperatives to their owners, i.e. cooperatives. Furthermore, cooperatives should get a share in companies which were created by the efforts and investment of cooperative workers and these companies are now owned by food industry. The support to newly-formed cooperatives and their bright examples, as well as planned government actions on all levels, will bring back the confidence in cooperatives.

LITERATURA

- Avsec, F.: Zadržno pravo i zadrugarstvo u Republici Sloveniji, Zadržni savez Slovenije, Ljubljana, 2000.
- Bećirović, S.: Poljoprivredno zadrugarstvo, temeljni preduslov razvoja i ekonomske stabilnosti malih gazdinstava, Poljoprivredni institut Sarajevo, Sarajevo, 2000.
- Behmen, M.: Informacija o nekim aktualnim pokazateljima stanja i osnovnim problemima u zemljoradničkim zadrugama Federacije Bosne i Hercegovine, Zadržni savez F BiH, Sarajevo 1996.
- Behmen, M.: Štedno-kreditne službe u zemljoradničkom zadrugarstvu, Zadržni savez BiH, Sarajevo, 2000.
- Božić, Lj.: Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva, Minerva, Subotica, 1995.
- Čelik, E. Osmanović, M.: Povratak evropskom zadrugarstvu (Institucije u funkciji razvoja poljoprivrede), Zadržni savez F BiH, Sarajevo, 1999.
- Čolić, A.: Osnovni model izrade profitabilnih investicionih programa razvoja obiteljski gospodarstava putem zadržnih organizacija, Sarajevo, 2000.
- Čukanović, S.: Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije, NIP « Mala poljoprivredna biblioteka» Beograd, 1975.
- Erjavec, E.: Agrarna politika in ekonomika, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Odelek za zootehniko, Domžale, 1995.

- Hjort, H., Bengtsson, T.: Razvoj zadrugarstva Bosne i Hercegovine, KF Project center, Stockholm, 2000.
- Ilić, S.: Neke tendencije u socijalističkoj kooperaciji, Ekonomika poljoprivrede 5., Beograd, 1987.
- Jarak, N.: Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1956.
- Mataga, Ž.: Seljak i zadruga, Prosvjeta d.d., Bjelovar, 1995.
- Musabegović, N.: Ruralno-urbani antagonizam i moderni svijet, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, 1997.
- Pajkić, S.: Poljoprivredne zadruge i druge zemljoradničke organizacije, (Kratak osvrt na protekli period, prilog za pripremu projekcije razvoja), Sarajevo, 1998.
- Radovanović, B.: Neka pitanja organizacijskog konstituisanja i rada OOK, Ekonomika poljoprivrede 4., Beograd, 1982.
- Randelović, V.: Ekonomika poljoprivrede, Savremena administracija, Beograd, 1989.
- Rodriguez, R., Izvještaj na Kongresu i Skupštini ICA u Kvebeku, Zadruga Plus, br. 1., Sarajevo, 2000.
- Selak, V., Bogučanin, H., Kasapović, S.: Zadrugarstvo u Hercegovačko-neretvanskom kantonu-mogući oblici organizovanja, Poljoprivredni fakultet Sarajevo-Institut za ekonomiku poljoprivrede i prehrambene industrije, Sarajevo, 2000.
- Selak, V. i sar. Strategija razvoja poljoprivrede Hercegovačko-neretvanskog kantona (2004-2010), Poljoprivredni fakultet Sarajevo, Agromediterranski fakultet Mostar, Agronomski institut Mostar, Sarajevo, 2004.
- Selak, V., Bogučanin, H., Kasapović, S.: poljoprivredno zadrugarstvo, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2002.
- Sović, J.: Mjesto i uloga zadrugarstva u privrednom sistemu, Zadružni savez F BiH, Sarajevo, 2000.
- Stojisavljević, B.. Povijest sela, Prosvjeta, Zagreb, 1973.

Totomianz, V.: Kratak priručnik zadrugarstva, Privredni pregled, Beograd, 1938.

Vujatović-Zakić, Z. Koop menadžment, Osnovni zadružni principi i savremena praksa, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2000.

Adresa autora - Author`s address:

mr. sc. Kemal Šoljić, dipl. ing., viši asistent
Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Agromediteranski fakultet Mostar
USRC Midhat Hujdur Hujke
Mostar

Primljeno: 11. 11. 2005.

Mr. sc. Jerko Pavličević, asistent
Sveučilište u Mostaru
Agronomski fakultet
Biskupa Čule 10
Mostar

Zdenko Milas, dipl.ing
Hrvatsko agronomsko društvo
Berislavićeva 6
Zagreb